

אם הממשלה עצמה התקינה סדרי תשלום במקרה זה, אז "דינא דמלכותא דינא" (יעויין בשו"ת הריב"ש סימן קצ"ז ורבים מגדולי האחרונים העתיקו דבריו). וכן אם עשו הסוחרים תקנת שוק ביניהם כיצד ינהגו במקרים אלה, יעשו כפי שהתקינו. וכן לזה ומלזה שהתנו ביניהם במפורש כיצד ינהגו, יעשו כפי שהתנו ואין בזה חשש רבית כלל (יעויין בכנה"ג על חו"מ סי' ע"ד בס"ק כ"ה).

וכשלא היתה תקנה ממשלתית וגם הסוחרים לא התנו, וגם הלזה והמלזה לא התנו ביניהם, רבתה המחלוקת. יש אומרים שישלם בערך שלזה ולא יפסיד המלזה מאומה ואין בו משום רבית (היא דעת המהרשד"ם בתשובותיו ביו"ד סי' קע"ג וקע"ד ובחו"מ סי' ע"ה ורבים הסכימו כן). ויש מחלקים בין הוקר להוזל המטבע (ולנדון דידן הלא אין נפקא מינה בחילוק זה). ויש אומרים לעשות פשרה (יעויין בכנה"ג שם ס"ק ט"ז) והדברים ארוכים.

ומה שנוגע לזמנינו, אילו היה זה פיחות זוחל שהיה דבר מצוי ביותר ולא התנו ביניהם, פשוט שיש לפסוק שישלם לו כשעת התשלום שהיה לו להעלות על דעתו תנודות קטנות אלה ולהתנות. אבל במקרה יוצא מן הכלל כמו המהפך הכלכלי, שתנודת השער היתה גדולה מאד וזה דבר שלא צפוי מראש ולא יכול היה להעלות על דעתו ולהתנות, נראה לי לפסוק כדעת הפוסקים שיש לעשות פשרה ביניהם.

נו

משטר כלכלי בתורה

(מצוות יסוד לביסוס משטר כלכלי יציב)

ישנם כאלה, וביניהם גם שלומי אמוני ישראל, הנוטים לחשוב שאין תורת קדשנו יכולה כביכול, לענות על שאלות חדישות, המתעוררות

בחברה מודרנית. בעיות חברתיות כלכליות ומדיניות, שכאילו אין בתורת ה' פתרון לבעיות אלה ודומיהן. בטענה זאת יש חצי אמת, ואעפ"כ, לא היה רשאי אדם לקום ולטעון טענות כאלה, אלא אם-כן מילא כרסו בש"ס ופוסקים. כי האמת הפשוטה היא, שרבות מן הבעיות המטרידות חברה מודרנית, ניתן למצוא להן פתרון הלכתי סביר בכל דור. החושב אחרת, אינו אלא כופר בעיקר. כי הלא אחד מיסודות האמונה הוא בתורה מן השמים, וה' קורא הדורות מראש צופה ומביט עד סוף כל הדורות, עד לכיבוש החלל, וכל מה שדמיונו אינו יכול עדיין לתאר, היתכן שתורה אשר נתן לנו לא תהא יעילה לתקופה מודרנית זאת? אין לך כפירה גדולה מזאת.

אעפ"כ אמרנו שיש בטענה זאת חצי אמת. כי יש בתורה שטח מסויים בו הדברים באו במתכוין סתומים ועמומים. בשום פנים אין למצוא בתורה משטר מדיני או כלכלי ברור. אפילו פרשת המלך, באה כה סתומה, עד שגרמה למחלוקת רבותינו בתלמוד, אם היא בכלל מצוה או רשות. ואף שנפסקה הלכה בגדולי הראשונים שהיא מצוה, אעפ"כ גדולי הפרשנים והוגי-הדעות, דברו בחריפות נגד המלכות כשיטת-ממשל. ומצוה זאת הלא באה להסדיר את המשטר המדיני בחברה שומרת תורה, ומדוע ניתנה בצורה סתומה ועמומה? ונשנה הדבר בכמה משטחי החיים הנוגעים לחיי חברה ומדינה. ולדעתי, זו כחה וגדולתה של תורה שאין בה משטר ברור ומוגדר, לא מדיני ולא כלכלי, ושתי סיבות לדבר:

א. לפי מהותם של שטחי חיים אלה, ניתנים הם לשינוי מתקופה לתקופה, ותורת ה' תורת נצח היא, ונמנעה במתכוין מלקבוע תחומים ברורים ומוגדרים.

ב. לא רצתה תורה לכופ את העם לנהוג בחייו החילוניים על פי משטר מסויים, והשאירה את הבחירה לרצונו החפשי בשטחים אלה. אך לעומת זאת, נתנה תורת מצוות, שהן בבחינת עקרונות ויסודות,

אשר יכולות להתאים לכל משטר בכל דור ובכל צורת חיים, ותכליתן למנוע את השלילי שבכל משטר אפשרי. לדוגמא, נעסוק במכלול של ארבע מצוות כוללות, ומתוכן נראה כמה חופש העניקה תורה לעם לבחור לו את המשטר הכלכלי הרצוי לו, תוך הגבלות-יסוד שמטרתן כנ"ל. ואלו הן: (א) מצות חלוקת הארץ. (ב) מצות מתנות כהנים ולויים (שלא נטלו חלק בירושת הארץ) ועניים. (ג) מצות תמיכה במי שמטה ידו ואיסור רבית. (ד) מצות שמיטה ויובל.

העולם מכיר שתי שיטות-יסוד כלכליות; קפיטליסטית וסוציאליסטית, והנה הגדרותיהן המדוייקות: "קפיטליזם, רכושנות, משטר כלכלי המבוסס על הקניין הפרטי ועל היזמה החפשית בחיי הכלכלה. אמצעי היצור וחלוקת התוצרת נמצאים ברשות בעלים פרטיים המשתמשים בהם לשם צבירת רוחים. הקפיטליזם בהתפתחותו מביא לתהליך של רכוז ההון בידי מעטים מזה, וליצירת מחנה עצום של פועלים שכירים מזה. הסוציאליזם, תנועה מדינית וחברתית, השואפת למשטר חברתי שלא יהא בו נצול, בו יחוסלו הבדלי המעמדות והזכויות המיוחדות של קבוצות שונות, בו יהיו כל הנכסים, המשק, האוצרות החמריים וכל אמצעי הייצור לקנין משותף של החברה, וכל פירות העבודה יתחלקו חלוקה צודקת בין כל האזרחים ללא אפליה גזעית לאומית או דתית".

יצוין מראש, שביצוע מושלם של השיטה הסוציאליסטית, נכשל לחלוטין בברית-המועצות מיד לאחר המהפכה, וטרם הצליח בשום מקום בעולם להגיע לידי שלימות. ונסכם בקצרה: יש הרבה מן הצדק בסוציאליזם, יש בו חלוקה צודקת של פרי העמל האנושי (אף כי לעת עתה באופן תיאורטי בלבד), אבל יש בו הרבה מן הנזק באבדן היזמה החפשית. לעומת זאת, יש תחרות מכורכת בשיטה הרכושנית המעשירה, בסופו של דבר, את האומה בכללה,

אבל יש בה לעומת זה ניצול רב, וחלוקה בלתי צודקת של רכוש האומה.

ישנה גם שיטת בינים, דרך ממוצעת בין שתי שיטות-יסוד הנ"ל, אך צוננת היא, כדרכה של כל פשרה, שאין בה לא משלות הרשעים ולא מיסורי הצדיקים.

ודרך התורה מה היא? כאן רואים הננו אפס קצה של חכמת התורה, שנמנעה להטיל על העם שום שיטה ברורה ומוגדרת, כמצוה מפורשת, כי כל שיטה היתה מוכרחה לגרור בעקבותיה גם את השלילי שבה, ובמצוות ה' לא תתכן שלילה בשום פנים ואופן. אך במצוות שמנינו לעיל, יש יסודות ועקרונות. הכוונה, שהיא בחינת „מנע“, למנוע יצירת מצבים העשויים לערער את היציבות הכלכלית של האומה, ולגרור בעקבותיה מהפכות שהיו כה אפייניות גם בעולם העתיק וגם בעולם החדש.

ננסה נא עתה להפליג לעולם הדמיון, למציאות רחוקה, ולשחזר את חיי האומה לפי מצוות התורה הנ"ל.

הנה נכנסים ישראל לארץ ירושתם אשר נתן להם ה', חולקים הם את הארץ בגורל למשפחותיהם, לרב הרבו נחלתו ולמעט המעיטו נחלתו, איש לפי פקודיו ניתנה נחלתו, בגורל על פי ה'. והנה ישראל יושבים להם איש תחת גפנו ותחת תאנתו.

שבט הלוי, עובדי מקדש ה' אינם נוטלים חלק בירושת הארץ, דבר המוסיף כבוד שברוחניות לכהני ה', אשי ה' ונחלתו יאכלון. תרומות ומעשרות וכו' (יש במצוה זאת צרור רעיונות מופלאים, אלא שאין כאן מקומם).

כיון שלא יחדל אביון מקרב הארץ, מכל מיני סיבות אפשריות, הנה אותה שכבה עניה מתפרנסת מלקט שכחה ופאה, מעשר-עני, ועל הכל ממצות הצדקה „פתח תפתח את ידך לאחיך לענייך ולאביוןך בארץ“, וכופין על הצדקה, כדי להמתיק את מרירות חיי העני, אבל

גם כדי ליצב את משטר החברה, למנוע מעמד שעלול ביום מן הימים להתסיס ולהמריד.

„כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו, גר ותושב וחי עמך. אל תקח מאתו נשך ותרבית ויראת מאלקיך וחי אחיך עמך“. הלואה ללא רבית לפי מהותה ניתנת בסכומים קטנים, ומספר ידידים שישתתפו בגמילות-חסד לחבר שמטה ידו, יעמידוהו על רגליו, עד בוא עת הקציר, והלא ישראל יושבים הם על אדמתם, וגם העוני במקרים רבים הוא זמני בלבד.

ודאי ששום אדם מישראל אינו חייב להלוות סכומי כסף גדולים אף אם עשיר גדול הנהו, למי שרוצה לבסס לעצמו עסקים בקנה-מידה גדול, אלא-אם-כן ישתפהו גם בחלוקת רוחים, וממילא גם בהפסדים באם יהיו, וזה עקרון ה"שטר עיסקא", המבוסס על יסודות הלכתיים, וכרוך למעשה בהתפתחות היסטורית, שקרעה את העם מאדמתו והפכה אותו לעם העוסק במסחר. הנושא ארוך ואין זה מקומו, אך בקיצור ייאמר, לעם העוסק בחקלאות וניזון מפרי אדמתו, אין גם צורך בהלוואות בקנה-מידה גדול. וכך הגנה תורה על מי שמטה ידו לבל יתמוטט לחלוטין ע"י נשך ותרבית, ובזה בנתה עוד נדבך ליציבות החברה.

קרבה שנת השבע שנת השמיטה, ושבתה הארץ שבת לה, שדך לא תזרע, שנת שבתון יהיה לארץ. מזונותיו של אדם מצויים לו בשפע יחסי, כי כך הבטיחה תורה: "וצויתי את ברכתי לכם בשנה הששית ועשת את התבואה לשלוש השנים... עד השנה התשיעית עד בוא תבואתה".

(כמאמר מוסגר יצויין, שבדורות האחרונים נפוץ היתר המכירה לגוי, ורוב רובו של העם אינו יכול אף לנסות לשמור את השמיטה כהלכה, ולכן, אותו מיעוט המתאמץ בכל מלוא כחותיו לעשות זאת, מסתכן סיכון כלכלי רב, כי הבטחת התורה לא ליחידים ניתנה,

אלא לאומה בכללה. יחידים אשר ירצו לקיים שמיטה כהלכה מסתכנים הם אפילו ברעב, אף כי יש לראותם כ"גבורי כח עושי דברו". רק כאשר האומה כולה תשוב לקיים מצות שמיטה כהלכתה, אז גם תחול ברכת ה' הנ"ל. וכבר המשילו רבותינו שבת-הארץ לכלל האומה, כשבת-בראשית לפרטיה. וכשנתבונן בעומק הענין הדברים מפליאים, אך אין זה מתוכן נושאנו. אגב, באמצעות מצוה זאת מתגלה גם אמונת-אומן של נותן התורה, כי שום מחוקק אנושי לא היה יכול להסתכן בהבטחה מעין זאת, שהיא בבחינת "ובחנוני נא בזאת". מה גם שהבטחת התורה לא ניתנה אלא לאותם דורות שקיימו את המצוה כחיוב מן התורה).

היו כאלה שהצליחו לסלק את חובותיהם הקטנים, שנועדו להצילם מהתמוטטות, אך ישנם גם כאלה שלא הצליחו בכך, לא שפר גורלם ולא הוטב מצבם, ואין בכחם לשלם את אותם סכומי "גמילות חסד" שקיבלו בשעת מצוקתם הנמשכת גם עתה. באה מצוות שמיטת-כספים, "לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה". רב הוא מכלול הבעיות ההלכתיות הקשורות במצוה זאת אך פרט אחד אומר דרשני. "המוסר שטרותיו לבית-דין אינם משמטין". ולבי אומר לי שבית-דין לא הסכימו לקבל שטרותיו של כל אדם. בית-דין בחנו איזה מלוה (מ"ם חרוקה) ראוי שלא תשמט. מי שלוה לשם קנין בית-חדש או רכוש, או מימון עסק או נסיעה וכדומה, זה אינו מן הדין שתשמטנו שביעית, שטרות אלה קבלו הבית-דין אחרי בחינת הענין. אך שטרות שהיו מן הסוג של גמילות-חסד למי שמטה ידו, זאת היתה כונת התורה שתשמטנו שביעית, ושטרות אלה לא קבלו בית-הדין, כי אכן זו היתה כונת התורה להוסיף לבוא לעזרת זה העני (מובן שאם עלה בידו מאוחר יותר לשלם חובו רוח חכמים נוחה הימנו, כי עיקר כוונת התורה, למנוע נגישת העני והתמוטטותו).

מאד יתכן שגם כאשר תקן הלל "פרוזבול", שבעיקרו הוא מעין

"מסירת שטרות לבית-דין", כמובן בהבדלים הלכתיים ניכרים שאין זה המקום לפרטם, גם אז נשתמר אותו עקרון של בדיקת נושא המלוה לפני כתיבת הפרוזבול. ואולי שמסיבה זאת צריך היה "בית-דין חשוב, כלומר בקיאים בדין ובענין פרוזבול, ויודעים ענין שמיטה והמחום רבים עליהם באותה העיר". והיו מגדולי חכמי ישראל שנמנעו מלשבת בבית דין הכותב פרוזבול מסיבה זאת. ואף כי לא מצאתי שום יסוד להשערתי זאת בהלכה, מ"מ לבי אומר לי שכך היו הדברים בראשית התהוותם בשעת התקנה.

☆

קרה ולא הצליח אדם לעמוד על רגליו למרות "שמיטת-כספים" בשמיטה, ועדיין נזקק הוא. וגם לגומלי חסד אין הוא יכול יותר לפנות אחרי שלא החזיר להם את חובם. לא נותרה לו ברירה אלא למכור מאחוזותיו. "כי ימוך אחיר", דרשו רבותינו: מכאן שאין אדם רשאי למכור שדהו ולהניח באפודתו, ולוקח לו בהמה או כלים ובית, אלא-אם-כן העני (ומכאן נבין מקרא שנאמר בנבות: "חלילה לי מה' מתתי את נחלת אבותי לך", ופירש המצודות: "בעבור מצות ה'"). וכנראה שזו היתה כונתו, שאסור למכור אדמה אא"כ העני, כי מצוה אחרת בענין זה לא מצאנו). "ומכר מאחוזתו", גם כאן דרשו רבותינו: ולא כל אחוזתו. "ובא גואלו וגאל את ממכר אחיו. ואיש כי לא יהיה לו גואל והשיגה ידו... והשיב את שני ממכרו". כי הלא אין מכירה לצמיתות, אין שום אפשרות שיוכל אדם לצבור קרקעות בארץ-ישראל. והנימוק בתורה מפתיע: "כי לי הארץ", הרוצה יבין כאן נימוק דתי עמוק, והרוצה יראה בזה נימוק סוציאלי הנועד ליצב את חיי החברה. "ואם לא מצאה ידו די השיב לו והיה ממכרו ביד הקונה אותו עד שנת היובל ויצא ביובל ושב לאחוזתו".

היה קורה גם הגרוע מכל, שגם מכירת אדמותיו כולן לא הקלו על מצבו הקשה, אז מוכר הוא את עצמו לעבד. גם אז אין חייו רעים

כל כך, אדרבא אמרו חכמים, "כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו", וכבר היו בישראל מקרים שאמר העבד "אהבתי את אדוני... לא אצא חפשי". והלא גם בזמנינו רוב בני אדם עבדים הם בבחינה מסוימת. ההבדל הוא בכך שהעבד הנזכר בתורה לא יכול היה לעזוב את עבודתו באמצע זמנו אא"כ השיגה ידו לפדות עצמו במחיר אשר האדון שלם עבורו, ואילו בזמנינו אין אדם יכול לעזוב את מקום עבודתו, מפני שעבד הוא לצרכי קיומו, והלא פועלים בזמנינו לוחמים נגד רצון מעבידיהם לפטרם, והאם אין זו עבדות מרצון? ואין העבד כלשון התורה אלא "משנה שכר שכיר" בלבד. וגם זה יכול לגאול עצמו בעזרת קרובים או אם ישיג בכחות עצמו, ועכ"פ אין המכירה אלא עד שנת השמיטה, ובמקרה הגרוע ביותר עד שנת היובל אם הוא עצמו ירצה בכך, "ויצא ביובל ושב אל משפחתו ואל אחוזת אבותיו ישוב". הוא ישוחרר, אדמותיו יוחזרו לו, כל חובותיו משמטים, ושוב נתנת לו ההזדמנות להתחיל בחיים חדשים.

בוא וראה שמידי חמשים שנה, שב העם והתרענן כיום כיבוש הארץ. כל המשפחות חזרו והתלכדו מחדש, שבו אל נחלת אבותיהם, "וקראתם דרור בארץ לכל יושביה יובל היא תהיה לכם ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו".

מתוך כל הנ"ל אפשר כבר להבחין לאן נוטה דעת תורה בבעיה המרכזית של נושאנו. ואף-על-פי-כן, אין הגבלה מפורשת באמצעות מצוה ברורה, כיצד צריך עם ישראל לנהוג ומה יהיה המשטר הכלכלי אשר עליו לבחור עפ"י התורה. יבחר לו העם את המשטר הרצוי לו, אך ישמור על מכלול מצוות אלה, שמטרתן ותכליתן, בחלק הנגלה שבהן, למנוע את השלילה שבכל משטר כלכלי אפשרי. כיצד?

כאשר הבטיחה התורה אחוזת-נחלה לכל אדם מישראל, הרי מובטח הוא שאיש לא יוכל לנצל את עבודתו ופרי זיעתו לשם צבירת הון.

שכן בכל שעה אשר ירצה בכך ישוב אל נחלתו ואחוזת אבותיו. ולכן, גם לא היה צורך בחוקים שיגנו על זכויות העובד, כי מעולם לא היה משועבד למקום עבודתו כפי שהדבר בזמננו. יחסי עובד ומעביד נקבעו בהתאם למוסכם ביניהם, כי העסקת פועלים-שכירים מעיקרה בהתאם למבנה הכלכלי של החברה עפ"י התורה, היתה במדה מסוימת תופעה לא מצויה ביותר.

מאידך, לא אסרה ולא מנעה תורה צבירת הון בידי יחידים במדה שיעלה הדבר בידם. מי שיכול היה לגייס עובדים בגלל מצבם הדחוק, עשה זאת, ואף יכול היה לפתח תעשייה נרחבת, אבל ידע שתלוי הוא בגורם הזמן, וכל אלה עתידים יהיו לשוב אל נחלתם ואחוזתם, וזה כשלעצמו היה ללא ספק גורם מדרבן שהגן מפני ניצול העובד וצבירת רוחים מופרזים, אך לא מנע את התחרות החפשית בין בעלי יזמה וכשרון, ותמיד נשארה פתוחה בפניהם האפשרות למצוא את הדרכים הכשרות והניאותות לפתח עסקים, אולי לא בקנה-מידה גדול ביותר, אך פורחים מספיק כדי להיטיב מצבם, ובעקבות זאת גם להעשיר את כלל האומה.

בכל זה לא הזכרנו אף לא ברמז, שלמצוות אלה בכללן ולמצוות השמיטה ויובל במיוחד, מטרות עליונות עיקריות: דתיות, רוחניות, ואף תרבותיות, ולמעלה מכל, קדושת הארץ והעם. אך כפי שיבין הקורא, המאמר ניסה לתאר את הרקע למצוות אלה מנקודת ראות כלכלית-חברתית (תוך מגמה להסביר מדוע התעלמה תורה כביכול מבעיות הנראות לנו כיום כאילו היו חדישות, וכאילו הורתן ולידתן בחברה מודרנית). והתקוה היא, שהצליח המאמר במשימתו, ולו גם במעט.

יתן ה' הבוחר בציון וירושלים, ונזכה לחדש ימינו כקדם בקיום מצוות שמיטה ויובל כהלכתן, "ובכל ארץ אחוזתכם גאולה תתנו לארץ".